

А.Б. Сайлаухан¹, Ж.О. Мамбетов², А. Кенжеқожаева^{3*}

^{1,3} *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;*
² *SDU University, Қаскелең, Қазақстан*
(E-mail: abilay.sailaukhan@gmail.com, zholdas_19@mail.ru, ak_bota555@mail.ru)

Бақсылық дәстүрдің аймақтық ерекшеліктері және құрылымдық сипаты

Бақсы институтының құрылымдық элементтері Ш. Уәлиханов еңбектерінде, генетикалық табиғаты А. Байтұрсынұлы зерттеулерінде ашып көрсетіліп, өткен ғасырлардан бері ғалымдар назарынан тыс қалмаған бақсылық сарынның түрлі қырлары мен өзіндік шығармашылық ерекшеліктері бүгінге дейін толық зерттеліп болмағаны белгілі. Зерттеудің мақсаты — әлем әдебиеті мен мәдениетінде әртүрлі сипаттармен, әртүрлі терминологиямен берілетін, түрлі халықтар мен ұлыс-тайпаларға, көне мәдениеттерге тән бақсылық дәстүрдің көрінісін бағамдау. Осы мақсатқа жету үшін Д. К. Зеленин, Г. В. Ксенофонов, А. В. Смоляк, Е. Д. Тұрсынов, Б. Абылқасымов, С. Ә. Күзембай, Г. Н. Ким зерттеулері басшылыққа алынды. Мақалада авторлар бірқатар беделді ғалымдардың зерттеулері мен ой-пікірлеріне сүйене отырып, әрі әдеби-мәдени контексте салыстырмалы талдау жасай отырып, қай халықта болмасын бақсылық ерекше құрметке ие өнер, қасиет болғанын тұжырымдайды. Расында жер шарына кеңінен тараған бұл көне мәдениеттің сілемдері бүгін де көрініс тауып жатқандығы, салтанаттан өшкенімен санадан өшпей, қайта жаңғырып жатқаны көрсетілді. Негізгі бағыты — түркі халықтарына ортақ бақсылық дәстүрдің қалыптасуы, ұқсастығы мен айырмашылығы сынды мәселеге тереңдеу. Идеясы — бақсы өнерінің феномендік ерекшелігі мен көпқырлы функциясын көрсету. Осы бағытта ритуалдық сеанс, камлания, яғни бақсылық мистерия ғұрыптары сынды мәселелер қамтылып, өзіндік ерекшеліктері көрсетілді. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы — бақсының қайталанбас дара сипатының түрлі халық мәдениетінде берілу жолдары мен тәсілдері сараланды; практикалық маңыздылығы — көне мәдениетімізді, салтымызды, оны бүгінге дейін жеткізуші өкілдерінің қызметін кеңінен түсінуге, танып-білуге септігін тигізеді. Бақсылық дәстүрдің түрлі халықтарда орындалуы, жүргізілуі сынды аймақтық ерекшеліктерін талдау арқылы халықтың наным-сенімдерінің тылсым сипатын ұғынып, тұрақты түрде қалыптасқан ритуалдық тәжірибенің біртұтас концепциясы анықталды. Нәтижесінде бақсы институтының көптеген мазмұндық-құрылымдық ерекшеліктері анықталды (қазақ, якут, нанай, ульч, бурят, тунгус т.б. халықтарындағы). Осылайша бірнеше мәдениет тоғысында зерделеу, әрқайсысының өзіне тән болмыс, бітім, ерекшелігін, мәнін, рөлін, маңызын таныту арқылы бақсылықтың адамзат мәдениетіне ортақ құбылыс екені дәлелденеді. Зерттеудің білім саласына қосылған құндылығы ретінде әр кезеңде бақсылық салтына жамалған, тағылған негативті сипаттардың негізсіз екенін, бақсы — табиғи дарынды тұлға, әлеумет өміріндегі рөлі ерекше екені зерделенгенін жатқызуға болады. Жұмыс нәтижесінің практикалық маңыздылығы — бақсылықтың барлық негізгі категорияларының қамтылып, көшпелі халықтардың рухани-әлеуметтік өміріндегі орнының негізделіп, осы бағыттағы басқа да зерттеулерге көрсеткіш, бағдарлама бола алатындығында.

Кілт сөздер: ритуалдық сеанс, атрибут, камлания (бақсылық мистерия), жың шақыру, кутурау.

Kipicne

Мақала шеңберінде түркі халықтарына ортақ бақсылық дәстүрдің қалыптасуы, ұқсастығы мен айырмашылығы сынды мәселеге тереңдей ену, індете зерттеу — басты бағыт ретінде алынады.

Көне заманда пайда болған бақсылық — Азия (орталық, солтүстік, шығыс), Солтүстік Америка (*шушван, апачи, винты, лилуэт, кахуил тайпасы, Юроков, Синкионе үндістерінде*), Африка халықтарында сақталған өнер. Оның бастапқы көріністері Австралия аборигендерінде байқалса; кейбір сілемдері венгрлерде кездеседі. Бұл дәстүр македондықтар үшін де жат емес [1] Көптеген ғылыми әдебиетте шаман деп берілетін бұл көшпелілер қоғамының саналы азаматтарының (*Е.Ази*) аражігін Ш. Уәлиханов «қазақтар шаманды бақсы дейді. Ол сөзді монғолша оқытушы, ұйғырлар бахшы десе, түрікпендер ақындарын бахшы деп атаған. Шамандар аспан тәңірі мен рухтың жердегі қолдаушы адамдары есебінде саналды. Шаман сиқырлық қасиеттермен қоса білікті, талантты, басқалардан мәртебесі жоғары: ол ақын да, күйші де, сәуегей және емші, сегіз қырлы, бір сырлы адам

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: ak_bota555@mail.ru

болған» деп ажыратып береді [2]. Бұл пікір қолдау тауып «бақсы тәңірінің сүйетін, жарылқайтын, аруақтың жарататын қолдайтын адамы. Ол әрі жыршы, әрі күйші, әрі дәрігер, әрі сәуегей. Қысқасы, оның білмейтіні жоқ деген наным болғандығы» пайымдалды [3; 42]. Ескерткіштерде әуелгіде аспан пайда болған, одан кейін жер жаратылған тұста оған иелік ету үшін Тәңірім түріктерді жаратқан деп жырланғандай, түркі халықтарының исламға дейінгі замандарда тәңірлік наным-сенім иесі болып, әулиелердің басына құрбандық шалып, бақсылардың құдіретіне сенгендігін жоққа шығара алмаймыз. Бақсылық біздің дәуірімізге бәз-баяғы қалпында жеткен жоқ. Ол түрлі дүбірлі дүрбелең кезеңдерді басынан кешіріп, талай тосқауыл, кедергілерге жолығып, қудаланса да (*Өзбек хан, Ақсақ Темір, коммунистік билік тепкісінен өтіп*), жанкештілікпен бүгінге жетті. Қазақ топырағында өзіндік қадір-қасиеті бар бұл өнер көмейі бітелмей, жүйелі арнасын тапты деуге болады. Алғаш М. Жұмабаевтың «Қойлыбайдың қобызы» поэмасында жырланып, бақсыларға тән таңғажайып, адам сенгісіз дүниелер дәріптеліп (*сексеуілге мінген қобыздың 200 жүйріктің алдында келуі*) [4], бақсылыққа деген ғалым, зерттеушілер қызығушылығы артпаса, кеміген жоқ. Әлі күнге сырын ашпаған құпиясымен жеткен бақсылық — болмыста бар нәрсенің ұрпақ санасынан жойылмай, сан мәрте жаңғырып жеткенін дәлелдейді.

Әлем халықтары мен мәдениетінде түрлі сипатта және түрлі атаулармен көрініс тапқан, таралған бақсылық дәстүрдің мәнін ашу, оны әртүрлі халықтар мен ұлыс-тайпаларға, көне мәдениеттерге тән феномен ретінде қарастырып, салыстырмалы талдау жасауды мақсат ете отырып, адамзат тарихындағы көне құбылыс екенін пайымдадық.

Тылсым күш пен адамдар арасын байланыстырған бақсылар сарыны діни наным-сенімдер мен мистикалық танымға негізделіп, қоғамда ерекше әлеуметтік институт ретінде қызмет атқаратыны бүгінге дейін талданып, зерттеліп келеді. Ауру тәнге қуат беріп, дерттен айықтыратын бақсылардың қызметі арқылы адам мен табиғаттың, рухани әлем мен нақты болмыстың арасындағы қарым-қатынас, байланыс реттеліп отырған. Бақсылардың ел арасындағы беделінің күшті болғандығы жөнінде С. Сейфуллин Шыңғыс ханға қатысты аңызды келтіреді. Рухпен байланысқа еркін түсетін, керек кезінде оларға билігін жүргізетін бақсының рөлі жөнінде: «Теміршыңның шақырған ұлы жиналысында қалың топта отырған ру бастықтарының алдында шығып сөз сөйлеп, Теміршыңға Шыңғыс атты берген қоңырат руынан Көкше бақсы (*әр түні көкке ұшып барып, көк тәңірінен хабар алып отыратын қасиеті бар*). Көкше «Теміршыңның енді ұлы хан болуы керек, «көк тәңірінің» маған берген жарлығы бойынша Теміршыңның аты енді Шың-құс хан болады» [5] деген жазба бар.

Бақсылық — бір ғана халықтың дәстүрі, мәдени тәжірибесі ғана емес, адамзат өркениетіне ортақ құбылыс екенін дәлелдеу — өзекті мәселе. Осы бағытта бақсылықты бірнеше мәдениеттер тоғысында қарастырып, әрбір ұлт пен ұлыстың, қала берді тайпаның өзіне тән төл болмысын танытудағы рөлі мен мәнін, орны мен маңызын ашып көрсету — қажетті таным нысаны деуге болады. Демек, бүгінге дейін өткен заманның сарқыншағы, ескіліктің қалдығы саналып, танылып, қағажу көріп келген бақсылықтың түрлі (*шамандық т.б.*) халықтағы көрінісін зерделеу — мәдениеттер арасындағы сабақтастықты түсінуге мүмкіндік береді. Құпиясы мен жұмбағы мол бақсылық дәстүрін зерттеу мен тәпсірлеудің күрделілігін этнолог, антрополог В.И. Харитоновна ескертеді [6]. Бақсылықтың өткен заманның діни қалдығы емес, қазіргі заманда да өмір сүріп, көркейіп, өркендеп келе жатқандығына корей еліндегі шаманизм дәстүрі дәлел. Корей профессоры Хван Рушидің (Квандонг университеті) мәліметінше, бүгінде Кореяда шамандар 100 мыңнан асады және олар *кангшинму* (қабілеті көктен берілгендер), *сесытму* (ата-бабасынан мұралыққа қалған) деп аталатын екі категорияға бөлініп, *кут* (наерим, чесу, нок, нэ) рәсімін жүйелі түрде өткізіп отырады [7; 44].

Осы мақсатқа жету барысында бақсылық феноменін әлемдік контексте қарастыру, бақсылықтың ұғымдық негіздерін талдау басты міндет етіп алынды. Бақсылықтың түрлі халықтар мен мәдениетіндегі көрінісін салыстыра отырып, бақсы бейнесінің көркемдік және этнографиялық тұрғыдан интерпретациялау зерттеу пәні ретінде алынды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы — түрлі мәдениеттер арасындағы бақсылық дәстүрдің әмбебап сипаты мен қызметін ашу болса; ұсынылатын гипотеза — аталған дәстүрдің түрлі мәдениетте ұқсас мазмұндық құрылымға ие, адамзат баласына ортақ сана көрінісі. Бұл еңбек өз кезегінде әдебиеттану, этнолингвистика, этнография, дінтану саласындағы ғылыми зерттеулерге үлес қоса алады. Және ұлттық руханият тамырын тереңінен тануға көмектеседі.

Зерттеуде көтерілген мәселе бүгінге дейін беделді этнограф, мәдениеттанушы, тарихшы, фольклортанушы, философ, әдебиеттанушы ғалымдар еңбектерінде түрлі қырынан зерттелген. Мақалада аталған құбылыстың бір ғана этнос шеңберінде шектеліп қалмай, салыстырмалы тұрғыда

карастырылуы — бұрынғыдан өзгеше әдістемелік ұстанымға негізделеді. Ол үшін Ш. Уәлиханов, Д. К. Зеленин, Г. В. Ксенофонов, А. В. Смоляк, Е. Д. Тұрсынов, Б. Абылқасымов, С. Ә. Күзембай, Г. Н. Ким, В. И. Харитонов т.б. зерттеулері негізге алынады.

Зерттеу әдісі мен материалдары

Мақалада бақсылық сарынының түркілік мәдениет пен әдебиетіндегі көрінісі, оның ұлттық мәдениеттегі ерекшелігі қарастырылады. Сонымен қатар қазақ бақсылық өнерінің тарихи, фольклорлық, көркемдік интерпретациялары талданады. Зерттеу барысында мәтіндік талдау, салыстырмалы-тарихи, мәдениеттанулық талдау әдістері пайдаланылды. Зерттеудің материалдық базасы ретінде, сапалық материалдар: әлем әдебиетіндегі шамандық көріністер (мысалы, Сібір халықтарындағы), этнографиялық, фольклорлық, мәдениеттанулық еңбектер (М. Элиаде, Г.В. Ксенофонов «Шаманизм»), Д. Зеленин («Идеология сибирского шаманизма»), А. Смоляк («Шаман: личность, функции, мировоззрение, Е. Тұрсынов «Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері» еңбектері); сандық материалдар: зерттеу мақалада ғылыми әдебиеттегі 10-нан астам іргелі еңбектер мен мақалалар талданды.

Отандық ғылымда Ш. Уәлиханов бақсылықтың негізгі категорияларын толық қамтып, көшпелілердің өміріндегі бақсының рөлі мен мәніне, шығармашылық әрекетінің аспектілеріне, бақсылықтың құрылымдық элементтеріне тоқталса [2]; А. Байтұрсынұлы аталған өнердің генетикалық табиғатын, магиялық қуатын бақсы поэзиясы арқылы дәлелдейді. Ал бақсылық сарындағы сөз қуатын, өнердің өзіндік шығармашылық ерекшелігін, қазақ қоғамындағы әлеуметтік және рухани орнын М. Әуезов зерделесе [8]; бақсылықтың ұлттық музыка дәстүрі мен идеологиясының жаршысы болғанын С. Аязбекова [9] мен С. Күзембайлар бағамдаған [10]. Бұл — қазақ ғылымында бақсылық сарынның жан-жақты зерттелгендігінің көрінісі.

Нәтиже және талқылануы

Зерттеу барысында бақсылықтың әлемдік мәдениетте ортақ құрылымдар мен мотивтерге ие құбылыс екені айқындалды. Қазақ әдебиетіндегі дәнекерші, бақсы, ақын, болжаушы, абыз, сыншы, жырау, сал, сері сынды ауыз әдебиеті үлгілерін жасаушылардың байырғы өкілдерін тереңінен қарастырған ғалым Е. Д. Тұрсынов бақсы типінің шығуы, дамуы, өрбуі тарихын тамырынан ашып көрсетуді мақсат ете отырып, палеолит, неолит дәуірінен таркатады. Автор бір ғана халық көлемінде шектеліп қалмай, ұланғайыр кеңістікті қамтып, Азия, Америка, Африка халықтарының тұрмыс-тіршілігімен байланыстырады. Соның ішінде ешқандай заңға бас иемейтін, құдай туралы түсінігі мүлде жоқ, барлығын «жындары айтып беріп отыратын» бақсы немесе сиқыршы деп аталатын типтің Алеут аралдары халықтарының арасында кездесетінін, тлинкиттер қоғамында да (Солтүстік Америка); Вьетнамның ит тұмсығы батпайтын қалың орманы түкпірінде тұратын мнонглер тайпасында «нджау» деп аталатын арнаулы бақсылардың болғанын жазады. Ғалым көрсеткен тайпа бақсыларының барлығына ортақ сипат — оларға көмектесетін жын, иелердің болатындығы.

Ислам дінінен бұрынғы заманда әулие тәрізді болған, қоғамдағы орны мен беделі жоғары бақсы типінің пайда болуы, түрлі халықтар арасында кездесу сипатына талдау жасай отырып, ғалым қазақ фольклорлық мұраларын сақтап, таратушылар типтерінің ішінде генезисі жағынан ең көнесі — бақсы, ақын, сал, жырау екенін дәлелдейді. Бақсылықты жырға қосқан С. Торайғыров та оларды құдайдың тегін жаратпағанын, тұқыммен берілетінін, талай адамға өмір сыйлаған жақсылығын қазақтың ұмытпайтынын баса көрсеткен.

Ғалым Е. Тұрсынов бақсылардың шығармашылығы халқымыздың салт фольклорының күрделі де қызықты саласының бірі екенін негіздей отырып, «бақсы типінің шығу тарихын, бақсылар творчествосын зерттемейінше қазақ фольклоры тарихын анықтау мүмкін емес» деп [11; 51] деп ширек ғасыр бұрын кесіп айтып, қазақ фольклортану ғылымында бақсылар шығармашылығы салыстырмалы түрде жан-жақты зерттелмей, ырым фольклор ішінде алатын орны нақты көрсетілмей, негативті тұрғыда сипатталып жүргендігіне өкініш білдірген. Ғалым бақсы шығармашылығына кертартпалық көзқарастың қалыптасуына негіз болған нәрсені де алға тартады. Сондағы пікіріне назар аударсақ сөзінің де, пайымының да жаны бар екенін бағамдаймыз. Ол бақсылықтың пайда болу дәуірімен байланысты екен. Яғни, қазақ даласына ислам діні келгенге дейін кезең құбылысына бүгінгі күн талабы тұрғысынан қарағанда оның бірқатар позицияларға жауап беріп, тенденцияларға ілесе алмайтыны белгілі. Сондықтан да автор бұл дүниеге әділ бағасының берілгенін қалайды. «Қандай болсын құбылыстың пайда болуы тарихын білмей тұрып, біз оның ішкі

мәнін де түсіне алмаймыз. Демек, өнердің қоғам өмірінде атқаратын ролін дұрыс бағалауымыз үшін біз оның ең ертедегі формаларын өте ұқыпты тексеріп шығуға тиістіміз» [12; 17] деген алғашқы қоғам өнерін зерттеуші А. Формозов пікіріне сүйенеді. Және өз позициясынан айнамай, бақсылардың емшілік міндеті, емшілік қызметінің дәнекершілікпен байланыстылығы, әскери бақсылар жөнінде толымды, тұшымды пікірлер айтып, өз концепциясын жоққа шығаратын мәселелерді де атап көрсетіп отырады.

Қазақ халқының әлеуметтік өміріндегі бақсылықтың өрісі тарылуының ғалым Б. Әбілқасымов үш түрлі себебін көрсетеді. Оның біріншісі, 1868 жылы қазақ даласын билеудегі жаңа реформаларға сай шыққан ережеде бақсылыққа тыйым салынуы; екіншісі, ислам дінінің кеңінен тарап, молдалардың шариғат заңына қайшы деп танығандығынан; үшіншісі, патшалық отарлау арқылы келген орыс медицинасының мұны ескіліктің қалдығы санап, қарсы шығуынан [13]. Бір ғажабы, осындай түрлі себептерге байланысты ғасырлар бойы қудалау көрген бақсылық әлі күнге халық санасынан, тарихи жадынан ұмытылған жоқ. Осының өзі — бұл дәстүрдің заманында халық арасында қадірлі дүние болғанын, сакральдық қасиеті тым тереңде екенін аңғартады. Бақсы сарындарының сюжеттік қабаттарына көз жүгірткенде магиялық ем рәсімдері жын шақыру жорасына байланысты атқарылатыны белгілі. Қанша жерден тыйым салынса да, осы жын шақыру рәсмінде бақсының сырқатқа дауа табатын, яғни емдейтін барлаушы, кеңесші жындарды шақырып (*Б. Абылқасымов*), адам баласының жанын алып қалатындығының өзі — бақсылықтың сан жылдар медициналық функция атқарғанын көрсетеді. Бақсының медициналық қызметі өткен ғасырдың басынан бастап зерттеу еңбектерде айтыла бастады. Ғалым К. М. Рычков бақсының басты қызметі — адам тәнін бұзатын жауыз күштермен күресе отырып, ауруды емдеу екенін айтса, В.И. Йохелсон Сібір бақсыларын «қара шаман жауыз рухтар мен адамдар арасындағы дәнекер қызметін атқарады. Ол адамдарға ауру әкелген қара күштерді ауыздықтау, қуу арқылы емдейді» деп жазады [14]. Дәл осы ойды Ф. Кон дамытады: «бақсылар болмысынан тәуір-дәрігерлер. Бақсының мамандығы — қара күштермен күресіп, адамзатқа араша түсу. Камлания (шамандық мистерия) кезінде бақсы аурудың жанын иеленіп алған жауыз күшті іздеп... соңында мақсатына жетеді: қара күш бір параға келісіп, аурудың тәнін босатады» [15; 70].

Айтылған мәселе жөнінде қазақтар егер әйел босану үстінде есінен танып қалса, бұл оның ішіне албасты кіріп кеткендігінің белгісі деп санайды. Бұл жөнінде Ш. Уәлиханов та жазып көрсеткен. Ал Сібір халықтарының түсініктері әрқилы болып келеді. Якуттар барлық ауру адам денесіне кіріп алған жауыз күштерден туындайды, ал оны емдеу шақырылмаған қонақтарды қорқыту мен тыныштандыруға байланысты деп санаса; буряттар жауыз күш өзі таңдаған адамның ішіне кіріп алып, оны қинап, дірілдетіп, азапқа салады да, өзі шаршаған кезде кетіп қалады, осы сәтте ауру тынышталып, дірілдегені басылады деп түсінеді; нанайлықтар (гольдтар) барлық ауру жауыз күштерден туады, ол адамның ішіне кіріп алып, қанын сорып, ішін кеміріп тастайды деп сенген [16; 714].

Бақсыны көптеген еңбектерде діни культті атқарушы деп түсіндіргенімен, оның негізінен жаратушыға, тәңірге сыйынып, аруаққа, жынға табынатынын, соған байланысты ғұрыптарды атқарушы екенін жоққа шығара алмаймыз. «Қазақ демонологиясы мен шаманизмдегі адамға қас, зиянкес күштер: дию, жын, пері, албасты, марту, үбе, обыр, жезтырнақ, сөрел, көнаяқ т.б. Бұлардың әрқайсысының өзіне тән қастандық жасау жолдары бар. Соған орай зиянкестермен күресудің тәсілдері де алуан-алуан... Жын-шайтанның әсерінен болатын... сырқат түрлерінің көбін бақсылар психотерапиялық әдіспен (бақсының ойыны арқылы) емдеген, алайда олар қажет кезінде аллопатиялық, гомеопатиялық, хирургиялық әдістерді де қолданған» [17; 200-201].

Ғалым Г. В. Ксенофонтов бақсыларды қиялға бай, адам психикасына ерекше әсер ету қабілеті бар, туа бітті импровизатор ақындар ретінде таниды. Сондықтан да камлание — драмалық мистерия, ал бақсы — жоқтан рух жасайтын талантты актер деп санап, олардың адамды сақтап қалатын қасиеті мен еңбегін жоққа шығармайды. Осы орайда автор бурят, алтайлық бақсылар символ-икона ретінде латын кресіне ұқсайтын, бақсының жан-дүниесін бейнелейтін қарулы кресті пайдаланатынын; ал якуттар мен тунгустарда бұл символдың «быарық» пішінінде (қоңыраудың темір кесіндісі) сақталғанын назарға ала отырып, христиандықпен ұқсастығын көрсетеді. Иисустың крест арқылы адамдарды емдеп, жын-шайтандарды қуғанын мысалға ала отырып, христиандықтағы кресті шамандықтың аналогы деп санайды. Және бұл ұқсастықтардың сырын генетикалық себептерден іздейді [18; 21]. Автор Сібір халықтарындағы бақсылықты ежелгі көшпелілердің жарасымды дінінің жәдігері деп есептеді. Г. В. Ксенофонтов концепциясының ерекшелігі мен бірегейлігі оның діннің

дамуын төменнен бастап, әрқайсысын белгілі бір культтік жануармен және белгілі бір географиялық мекендеу ортасымен байланыстыра отырып, кезең-кезеңімен, жүйелі түрде қарастыруында деуге болады. Автор пікірінше, бақсылықтың пайда болуы көшпелі өмірдің белгілі бір кезеңімен байланысты.

Бақсылық өнерін кеңінен қарастырған ғалым «Культ сумашествия в урало-алтайском шаманизме (К вопросу об «умирающем и воскресающем боге») атты еңбегінде де бұл мәселеге қайта оралып, шаманизмнің сипаттарына тоқталады. «Оның генезисі мен дамуының анықтаушы факторлары ретінде табиғи жағдайларды, көшпелі мал шаруашылығын және негізгі жұмыс күші ретінде пайдаланылатын міністегі жануарлардың өзгеруін сөз еткен. Ауыр жұмыстан азап шеккен жұмысшы жануар культі кейін өліп, қайта тірілген шаман-құдай туралы мифке айналған. Автор бұл мифтің жылқы культімен байланысын бурят-якут бақсылығындағы ұқсастықпен және бақсы атрибутында «малшылық кәсіптің» көрінісімен сабақтастырады» [18; 31].

«Бақсылық ғұрыпты атқарушылар — аруақтар, жындар дүниесінің өкілдері. Олар жай жұрттың көзіне шалынбайды, болашақ бақсыға ғана көрінеді. Мұның жылдар бойы азап шегуі, арпалысуы — жоғары күш иелерімен араласуға дайындық белгісі, жай адамнан ерекше қасиет иесіне айналу процесі, яки инициациялық ғұрыпты атқару кезеңі. Бақсылық — жындардың бере салған оңай олжасы емес, еріксіз мойынсұнудан туған тер төгіс, қиын міндет, ауыр жүк» [11; 203]. Қазақта осындай жындарды бағындырған бақсы ретінде Қойлыбай, Көкше, Ақбақсы, Досмайыл бақсы, Ысмайыл (соқыр Нышан), Қазығұмар, Күнтуар т.б. бақсыларды айтуға болады. Мағжан поэмасындағы бақсы Қойлыбайдың бір емес, Көкаман, Ер Шойлан, Надыр-Шолақ сынды үш бірдей жынды бағындырғанын көркем шығарма өзегіне сіндіріп жібергені белгілі. Өзіне сенімді, биік рух пен отты сенім иесі Қойлыбай өз жындарын бұлжымас темір тәртіпте ұстаған. Бәйгеге шапқанда сексеуілді сүйретіп, қобызды ұшырған шаңды дауыл мен қызыл жел осы Көкаман жынның күші еді.

Бақсылардағы басты ғұрып — рухтармен тілдесу; ол экстаз күйіне түскенде орындалатын камлания. М. Элиаде бақсылықты экстаз техникасының бір формасы ретінде қарастырған [19]. Төменгі Амур халықтары (нанай, ульч) арасындағы бақсылық дәстүрін зерттеген ғалымдар П. П. Шимкевич, И. А. Лопатин, Л. Я. Штернберг еңбектеріне сүйенсек, бақсылар аруақтың бар екеніне сеніп, оны өзіне бағындыра алған, камлания процесі кезінде жоғарғы және төменгі әлемге еркін өтіп, қара рухтармен күресіп, қуып отырған. Нанай және ульч халықтары арасында әйел де, еркек де бақсы бола алған және олар көп жағдайда тұқымқуалаушылық негізінде жүзеге асып отырған. Олар *аями* (бақсы көмекшісі) деп аталатын аруақтың көмегімен (*бақсы қожайыны өліп қалған соң, оның баласына емес, өздеріне лайықты деп тапқан адамына қонатын*) бақсы болғандарды *адауза сама* (*адауза*, яғни, «бөлшектен жасалған», «үстіне қойылған» деген мағынаны береді) деп атаған. Жалпы, Сібір халықтарының денінде: ненец, нганасан, кет халықтарында «әулеттік бақсы» деген ұғым кеңінен тараған, яғни бақсылық өнерді ата-бабасынан мұрагерлікке алған. Және олар мықты шаман өлген кезде, ізін жалғастыратын орынбасары қай тайпада туатын білмегендіктен, «көйлегімен туатын» сәбилерді *куа*, *коа* деп атап, олардан үлкен бақсы — *касат* шығады деп сенген. Олар да бақсылық жолдың қиындығынан, жылдар бойы тартатын азабынан қашып, бұл жолды ұстануды қаламайтындар көп болған. Зерттеушілердің көбі, бақсылармен тілдесу арқылы олардың көп жыл бойы ауырып, өздерін игере алмай, психикасы, ұйқысы бұзылып, жан-жағындағылардан жасыра алмайтын жағдайға жеткенде ғана көндігетінін жазады [20; 36-37]. Қара күштерді қуу, тазарту процесін нанайлықтар дуэнтэури деп атаған және оған қарсы пайдаланатын бірнеше атрибуттары болған (*ірі жоңқалар, түрлі аңдардың кескінін жасаған т.б.*). Негізінде кез келген адам бақсы бола алмайды және бақсылық ритуалды орындау үлкен шеберлікті, кәсіби дайындықты талап етеді [21].

Зерттеушілер нанай мен ульч бақсыларын бойларындағы күштеріне қарай жіктеген: ең әлсіз, әдеттегі орташа (емдей алатын) және ең мықты бақсылар. Ең әлсіз нанай бақсыларын — *мэпи-сама* (ульчтерде — *хойракачи*) деп атаған, олардың аруағы әлсіз болған. *Мэпи* сөзінің мағынасы — «өзін», «өзін емдеуші» дегенді білдірген. Рәсім жасағанда ешқандай құрал пайдаланбағандықтан *хаундараву* (аспапсыз бақсылық жасау) терминін қосып атаған. Ал ульчтерде *дякпаку-сама* деген термин кездеседі. Олардың ерекшелігі — көмекші аруақтары қара күштерден болған және адамдарға зиян келтіріп отырған. Бірақ олар өз ие бақсыларына бағынып, солардың айтқанын істеген. Көп жағдайда *дякпаку-самаларға* адамдар сақтықпен келіп, тек емі табылмаған, ауыр жағдайдағы науқастар ғана қаралған. Ал жоғарыда айтылған ульчтердің ең әлсіз, ауруды емдей алмайтын *хойракачи-бақсыларының* көмекшілері: *маси* мен *бучу* аталған. Емдей алатын ораша деңгейдегі бақсылар

таочини-сама немесе *сиуринку-сама* (ульчтерде *сулмэ* немесе *сиулмэ-сама* деп аталған). Бұл терминдердің мағынасы: *таочи*, *таоча* — 1) отты демеуші; 2) жөндеу, түзету. Зерттеушілер мағынасына қарай екі версияны да қабылдайды, Отты демеуші бақсы терминінің тамырын тереңге тартып, бақсы «өмірді демеуші» деп түсіндіреді. Ал түзетуші термині бақсының басты қызметі — емдеумен үйлеседі, яғни организмдегі ақауды қалпына келтіреді. Нанайлықтар *сиуринку* сөзін — емдеуші деп аударады.

Жоғарғы категория — *касат-бақсы* — *каса* аталатын үлкен салттарды жүргізіп, өлгендердің рухын ана өмірге апара алады. *Касат бақсы* немесе *хэргэнты бақсылар* адамзат баласына көмектесу мақсатында барлық функцияны атқарды: көріпкелдік те, камлания да балалар арасындағы өлімді азайтты, аңшылар мен балықшыларға, бала туа алмай жүргендер мен туатындарға т.б. көмектесті. Олардың мықтылығы сол — өлгендердің рухымен және аруақтармен еркін сөйлесе алды. Бақсылар камланияның гипноздық, психотерапиялық күшімен емдеді. Алдын ала хабар беретін рухтары мен перілері болып, шақыратын жынына қарай бақсылардың үлкен, орташа, ұсақ болып бөлінуі қазақта да бар. Албастының атасына қарсы шығып, екіқабат әйелді босандырып алған Қойлыбайды құтқарып қалған Надыр-Шолақ — соның дәлелі.

Аталған екі халықтың бақсылық өнеріне эвенкілер мен маньчжурлардың ықпалы болғанмен, мәдениеті жергілікті автохтонды қабаттан тұрды. Нганасандарда болмаса, нанай, ульчтерде қалыптасқан бақсылық мектеп болмаған, касат бақсылар экстаздың арнайы формасын пайдаланып, аурумен және аудиториямен тығыз байланыста болып, әрбір сөз бен әрекетті қатаң бақылауда ұстаған. Амур бақсылығының корей бақсылығымен ұқсастығы да жоқ емес. Бірақ Маньчжурия аймағындағы нанай, ульчтерден бірқатар айырмашылығы бар. Атап айтқанда, материалдық атрибуттарында өзгешелік бар (даурлар мүйізді және көкек суреті салынған бас киімдер киді; маньчжурлар құс бейнеленген, «мүйізді» бас киіммен қатар, юбка, сырт киім киіп, конустық кулондары бар белбеу тақты). Маньчжурлар қоғамында шамандармен қатар діни қызметкерлер де болды. Маньчжурлық бақсылар камланиясында көмекшінің рөлі күшті болса; нанайлықтарда тек эпизодтық сипатта болды.

Буряттарды бақсыларды жіктеу басқаша: ақ, қара деп бөлу қалыптасқан. Ғалым Л. М. Хингеева бақсылықты бурят халқының дәстүрлі діні, этностың мәдени кеңістігінің негізінде қарастырып, ақ және қара конфессияның болуынан дуалистік сипатқа ие болғанын, іштей бірнеше тармақтарға бөліну себебін көрсеткен. Ол өз зерттеулерінде бүгінде бурят халқын құрап отырған түрлі ұлттардың әлеуметтік-тарихи дамуы негізінде бақсылықтың дуалистік табиғатының генезисін тұжырымдауға талпынады. Осы бағытта ақ бақсылықты — этникалық топ көзқарасы деп берсе; қара бақсылықты — эхириттер мен хори-буряттардың көзқарасынан пайда болған деп пайымдайды [22].

Бурят халқындағы қоғамдық үдерістердің негізінде болған бақсылықтың бөліну теориясына қатысты қызықты ойды ғалым Т. М. Михайлов келтіреді. Тазалық пен биік мәртебенің символы саналатын ақ түстің әрқашан ерекше құрметке ие екені белгілі. Өздерін «ақ сүйек», қарапайым халықты «қара сүйек» санаған бурят қоғамының ақсүйектер табы өз қажеттіліктері мен талаптары үшін бақсылық корпус құру әрекетінің нәтижесінде ақ бақсылық пайда болды дегенді алға тартады [23]. Яғни халықтан шыққандар қара бақсы, өз ортасынан шыққандарды ақ бақсы деп тану қалыптасқан.

Бүгінгі таңда дәстүрлі бақсылық «неошаманизм» (қалалық бақсылық) деген жаңа интерпретацияға ие болып [24, 165], бақсылар өз қызметтерін жүзеге асыру барысында діни жоралғылар мен емшілікті ұштастырып қоюмен шектелмей, шығармашылық әлеуетін танытуға да ұмтылады. Мәселен, В. И. Харитоновна «бақсылардың көпшілігі ғылыми іс-шараларға қатысу, шамандықтың психофизиологиялық күйлері мен өзгерген сана күйлерін зерттеу арқылы шаманизм феномені ғылыми тұрғыдан түсіндіруге тырысады» деп тұжырымдайды [25, 60].

Қорытынды

Зерттеу барысында бақсылық дәстүрдің түрлі (қазақ, якут, нанай, ульч, бурят, тунгус т.б.) халықтардағы құрылымдық және мазмұндық ерекшеліктері әдеби-мәдени контексте салыстырмалы түрде талданды. Авторлар аймақтық ерекшеліктерді талдау, саралау арқылы аталған этностардың дүниетанымдық ұстанымдары, сенім жүйесі, рухани болмысы сынды мәселеге бойлай алды. Нәтижесінде аталған құбылыстың тек емшілік емес, ритуалдық салт, мәдени концепция екені айқындалды. Өзіндік формаға ие бұл рәсімге ортақ мынадай сипаттар айқындалды: тылсым күш —

рухпен байланыс орнату, аспаптар қолдану, камлания процесінде транска ену, адамдарға рухани әсер ету. Бұл факторлар бақсылық институттың әмбебап сипатын көрсетеді.

Жұмыстың нәтижесі әдебиеттану, дінтану, этнография, мәдениеттану саласындағы пәнаралық ізденістерге негіз бола алады. Бақсылық — түрлі мазмұнда, түрлі сипатта, түрлі атаумен біздің заманымызға жеткен, көне мәдениет. Аталған дәстүрді ұлттық тектілікпен түйсініп, толғамды түйін жасау оңай дүние емес.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Obrebski J. Struktura społeczna i ritual we wsi macedonskiej. Dzisiejsi ludzie Polesia i inne eseje / J. Obrebski. — Warszawa: Wydawnictwo IfiS PAN, 2005. — 83 s.
- 2 Уәлиханов Ш. Алтышаһарға сапар / Ш. Уәлиханов. — Алматы: Атамұра, 2006. — 304 б.
- 3 Кенжебаев Б. Қазақ әдебиетінің тарихы / Б. Кенжебаев. — Алматы, 1948. — 200 б.
- 4 Жұмабаев М. Қойлыбайдың қобызы. Өлең / М. Жұмабаев // Кітапта: Қазақ бақсы-балгерлері / құраст. Ж. Дәуренбеков, Е. Тұрсынов. — Алматы: Ана тілі, 1993. — Б. 94–96.
- 5 Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы / С. Сейфуллин. — Алматы: Қазықұрт, 2007. — 7-том. — 163 б.
- 6 Харитоновна В. И. Заговорно-заклинательное искусство восточных славян: проблемы традиционных интерпретаций и возможности современных исследований (Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам) / В. И. Харитоновна. — Москва: ИЭА РАН, 1999. — 602 с.
- 7 Ким Г. Н. Кореяның діндер тарихы: оқу құралы / Г. Н. Ким, Б. Ж. Ташкенбаева. — Алматы: Қазақ университеті, 2011. — 197 б.
- 8 Әуезов М. Дінмен байланысты өлеңдер / М. Әуезов. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік режимі: <https://myfytat.kz>. — 14.12.2016.
- 9 Аязбекова С. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов / С. Аязбекова; отв. ред. А.Н. Нысанбаев. — Алматы: Институт философии и политологии МОН РК, 1999. — 285 с.
- 10 Күзембай С. Кіріспе / С. Күзембай // Қазақ музыкасы. Антология [Көптомдық]. — Алматы: ҚазАқпарат, 2009. — 7-т. — 520 б.
- 11 Тұрсынов Е. Д. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері / Е. Д. Тұрсынов. — Алматы: «Ғылым» баспасы, 1976. — 200 б.
- 12 Формозов А. Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР / А. Формозов. — Москва: Наука, 1969. — 190 с.
- 13 Абылқасымов Б. Бақсы сарыны / Б. Абылқасымов // Қазақ әдебиетінің тарихы [Он томдық]. — Алматы: ҚазАқпарат, 2008. — 1-том. — Б. 198–221.
- 14 Jochelson W. The Yakut / W. Jochelson. — New York: Anthropol. Papers of the Americ. Museum of Nat. History 6 II, 1933. — 107 p.
- 15 Кон Ф. За пятьдесят лет: монография / Ф. Кон. — Москва: Советский писатель, 1936. — Кн. 1. — 518 с.
- 16 Зеленин Д. К. Идеология Сибирского шаманства / Д. К. Зеленин // Известия Академии наук СССР, 1935. — С. 709–743.
- 17 Бақсы сарыны // Қазақ әдебиетінің тарихы [Он томдық]. — Алматы: ҚазАқпарат, 2008. — 1-том. — Б. 200–201.
- 18 Ксенофонтов Г. В. Шаманизм. Избранные труды (публикации 1928–1929 гг.) / Г. В. Ксенофонтов. — Якутск: Творческо-производственная фирма «Север-Юг», 1992. — 315 с.
- 19 Eliade Mircea. The Sacred and the Profane. The Nature of Religion / Mircea Eliade. — San Diego, New York, London: A Harvest Book, Harcourt Inc., 1987. — 256 p.
- 20 Смоляк А. В. Шаман: личность, функции, мировоззрение (Народы Нижнего Амура) / А. В. Смоляк. — Москва: Наука, 1991. — 280 с.
- 21 Gabitov T. Shamakhay S. Shaman music as state of mind of the Kazakh / T. Gabitov, A. Baltabayeva, A. Maldubek, S. Shamakhay // Procedia Social and Behavioral Sciences. — 2016. — Vol. 217. — P. 643–651. — doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.02.087.
- 22 Хингеева Л. М. Белый и черный шаманизм в генезисе традиционных верований бурят / Л. М. Хингеева // Философия и культура. — 2018. — № 4. — С. 39–52.
- 23 Михайлов Т. М. Из истории бурятского шаманизма (с древнейших времён по XVIII в.) / Т. М. Михайлов. — Новосибирск: Наука, 1980. — 320 с.
- 24 Полякова О. А. Шаманизм в современном глобализующемся мире / О. А. Полякова // KANT. — 2021. — № 3 (40). — С. 164–169.
- 25 Харитоновна В.И. Тувинский (нео)шаманизм как культовая и целительская практика в современном мире / В. И. Харитоновна // Новые исследования Тувы. — 2018. — № 4. — С. 47–76.

А.Б. Сайлаухан, Ж.О. Мамбетов, А. Кенжекожаева

Региональные особенности и структурные характеристики шаманской традиции

Известно, что структурные элементы института шаманства раскрываются в трудах Ш. Уалиханова, его генетическая природа — в исследованиях А. Байтурсынова, а различные аспекты и творческие особенности шаманского пения, несмотря на внимание учёных на протяжении веков, до сих пор остаются не до конца изученными. Цель исследования — оценить проявления шаманской традиции, присущей различным народам, этническим племенам и древним культурам, отраженных в мировой литературе и культуре, с разными характеристиками и терминологией. Для достижения этой цели были использованы исследования Д.К. Зеленина, Г.В. Ксенофонтова, А.В. Смоляка, Е.Д. Турсынова, Б. Абылкасымова, С.А. Кузембая и Г.Н. Ким. В статье авторы, основываясь на исследованиях и мнениях ряда выдающихся ученых, а также проводя сравнительный анализ в литературном и культурном контексте, приходят к выводу, что шаманизм был высокоуважаемым искусством среди всех народов. Показано, что следы этой древней культуры, распространившейся по всему миру, видны и сегодня: она не исчезает из сознания, а возрождается. Основное направление исследования — углубление в проблему формирования, сходства и различий традиций, общих для тюркских народов. Идея заключается в выявлении феноменальной специфики и многогранных функций шаманского искусства. В этом направлении были освещены такие вопросы, как ритуальные сеансы, камлания, то есть шаманские мистериальные обряды, — и показаны их специфические особенности. Научная значимость исследования заключается в анализе методов и средств передачи уникального образа шамана в различных народных культурах; практическая значимость — в содействии более глубокому пониманию и осмыслению древней культуры, традиций и деятельности ее носителей, сохранивших их до наших дней. Путем анализа региональных особенностей шаманской традиции, таких, как формы исполнения и ведения ритуалов у разных народов, был выявлен единый концепт ритуальной практики, находящийся в постоянном формировании и отражающий таинственную природу народных верований. В результате были установлены многочисленные содержательно-структурные особенности института шаманства (у казахского, якутского, нанайского, улчского, бурятского, тунгусского и других народов). Таким образом, изучая пересечение нескольких культур, раскрывая уникальную природу, структуру, неповторимость, сущность, роль и значение каждой, авторы доказывают, что шаманизм — явление, общее для человеческой культуры. Вклад данного исследования заключается в том, что на каждом этапе анализа подчеркивалась необоснованность негативных характеристик, приписываемых шаманской традиции: шаман представлен как природно одаренная личность, играющая особую роль в общественной жизни. Практическая значимость результатов работы заключается во всестороннем охвате основных категорий шаманизма, обосновании его места в духовно-социальной жизни кочевых народов, а также в его потенциале служить методологическим ориентиром для последующих исследований в данной области.

Ключевые слова: ритуальный сеанс, атрибут, камлания (шаманская мистерия), вызов джинов, кутурар.

А.Б. Sailaukhan, Zh.O. Mambetov, A. Kenzhekozhaeva

Regional features and structural characteristics of the shamanic tradition

The structural elements of the institution of shamanism have been explored in the works of Sh. Ualikhanov, while its historical origins were studied by A. Baitursynov. Despite centuries of scholarly interest, various aspects and creative features of shamanic singing remain not fully understood. This study aims to examine the manifestations of the shamanic tradition across different peoples, ethnic tribes, and ancient cultures, as reflected in world literature and culture through diverse characteristics and terminology. To achieve this goal, the research draws on the works of D.K. Zelenin, G.V. Ksenofontov, A.V. Smolyak, E.D. Tursynov, B. Abylkassymov, S.A. Kuzembay, and G.N. Kim. Based on their studies and opinions, and through comparative analysis in literary and cultural contexts, the authors conclude that shamanism was a highly respected art among all peoples. Traces of this ancient culture, widespread throughout the world, are still visible today; it has not disappeared from consciousness but continues to be revived. The main focus of this research is to explore the formation, similarities, and distinctions of shamanic traditions among Turkic peoples. The study highlights the unique characteristics and multifaceted functions of shamanic art. Specific issues such as ritual sessions and kamlaniye (shamanic mystery rites) are examined, with attention to their particular features. The scientific significance of the study lies in its analysis of the methods and means by which the distinctive image of the shaman is conveyed across different folk cultures. Its practical significance is in fostering a deeper understanding and appreciation of ancient cultural traditions and the practices of their bearers who have preserved them through generations. Based on the analysis of regional features of the shamanic tradition, including forms of performance and ritual conduct among different peoples, a unified concept of ritual practice has been identified. This concept is dynamic in nature and reflects the mysterious character of folk beliefs. The study establishes numerous substantive and structural features of the institution

of shamanism among the Kazakhs, Yakuts, Nanais, Ulchi, Buryats, Tungus, and other peoples. By examining the intersection of multiple cultures and revealing the distinctive nature, structure, role, and significance of each, the study demonstrates that shamanism is a phenomenon shared across human culture. A key contribution of the research is its consistent emphasis on refuting negative stereotypes traditionally attributed to shamanic practice: the shaman is presented as a naturally gifted individual who fulfills a special role in public life. The practical relevance of the study lies in its comprehensive examination of the main categories of shamanism, the substantiation of its role in the spiritual and social life of nomadic peoples, and its potential to serve as a reference point and methodological guide for future research in this field.

Keywords: ritual session, attribute, kamlanie (shamanic mystery), summoning djinn, kuturar.

References

- 1 Obrebski, J. (2005). *Struktura społeczna i ritual we wsi macedonskiej. Dzisiejsi ludzie Polesia i inne eseje* [Social structure and ritual in a Macedonian village. Today's people of Polesia and other essays]. Warszawa: Wydawnictwo IfiS PAN [in Polish].
- 2 Ualikhanov, Sh. (2006). *Altysaharga sapar* [Journey to Kashgaria]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 3 Kenzhebayev, B. (1948). *Qazaq adabietinin tarikhy* [History of Kazakh literature]. Almaty [in Kazakh].
- 4 Zhumabayev, M. (1993). Qoilybaidyn qobyzy. Olen [Koilybai's kobyz. Poem]. *Kitapta: Qazaq baqsy-balgelleri — In Book: Kazakh shamans and fortune-tellers*, 94–96. Compiled by Zh. Daurenbekov, E. Tursynov. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 5 Seifullin, S. (2007). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. 7-tom* [A multi-volume collection of works. Volume 7]. Almaty: Qazyqurt [in Kazakh].
- 6 Kharitonova, V. I. (1999). *Zagovorno-zaklinatelnoe iskusstvo vostochnykh slavian: problemy traditsionnykh interpretatsii i vozmozhnosti sovremennykh issledovaniy* [Incantatory art of the Eastern Slavs: problems of traditional interpretations and opportunities for modern research]. Moscow: IEA RAN [in Russian].
- 7 Kim, G. N., & Tashkenbaeva, B. Zh. (2011). *Koreianyn dinder tarikhy* [History of religions of Korea]. Almaty: Qazaq university [in Kazakh].
- 8 Auezov, M. (2016). Dinmen bailanysty olender [Poems related to religion]. Retrieved from <https://myftyat.kz> [in Kazakh].
- 9 Ayazbekova, S. (1999). *Kartina mira etnosa: Korkut-ata i filosofia muzyki kazakhov* [Worldview of the ethnos: Korkut-ata and philosophy of Kazakh music]. A.N. Nysanbaev (Ed.). Almaty: Institut filosofii i politologii, MON RK [in Russian].
- 10 Kuzembai, S. (2009). Kirispe [Introduction]. *Qazaq muzykasy. Antologia. Koptomdyq* [Kazakh music. Anthology. Multi-volume]. Almaty: Qazaqparat [in Kazakh].
- 11 Tursynov, E. D. (1976). *Qazaq auyz adabietin zhasaushylardyn baiyrgy okilderi* [Ancient representatives of Kazakh oral literature]. Almaty: «Gylym» baspasy [in Kazakh].
- 12 Formozov, A. (1969). *Ocherki po pervobytnomu iskusstvu. Naskalnye izobrazheniia i kamennye izvaianiia epokhi kamnia i bronzy na territorii SSSR* [Essays on prehistoric art. Rock paintings and stone sculptures of the Stone and Bronze Ages in the USSR]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 13 Abylkasymov, B. (2008). Baqsy saryny [Shaman's chant]. *Qazaq adabietinin tarihy. On tomdyq — History of Kazakh literature (Vols. 1–10). 1*, 198–221. Almaty: Qazaqparat [in Kazakh].
- 14 Jochelson, W. (1933). The Yakut. *Anthropol. Papers of the Americ. Museum of Nat. History*, 6(II), 107. New York.
- 15 Kon, F. (1936). *Za pyatdesiat let* [In fifty years]. Book 1. Moscow: Sovetskii pisatel [in Russian].
- 16 Zelenin, D. K. (1935). Ideologiya Sibirskogo shamanstva [Ideology of Siberian shamanism]. *Izvestia Akademii nauk SSSR — Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR*, 709–743 [in Russian].
- 17 (2008). Baqsy saryny [The Shaman's Song]. *Qazaq adabietinin tarikhy. On tomdyq — History of Kazakh literature (Vols. 1–10). 1*, 200–201. Almaty: Qazaqparat [in Kazakh].
- 18 Ksenofontov, G. V. (1992). *Shamanizm. Izbrannye trudy (publikatsii 1928–1929 gg.)* [Shamanism. Selected works (1928–1929 publications)]. Yakutsk: Tvorcheskoproizvodstvennaia firma «Sever-Yug» [in Russian].
- 19 Eliade, M. (1987). *The Sacred and the Profane. The Nature of Religion*. San Diego, New York, London: A Harvest Book, Harcourt Inc.
- 20 Smolyak, A. V. (1991). *Shaman: lichnost, funktsii, mirovozzrenie (Narody Nizhnego Amura)* [Shaman: personality, functions, worldview (Peoples of the Lower Amur)]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 21 Gabitov, T., Baltabayeva, A., Maldubek, A., & Shamakhay, S. (2016). Shaman music as state of mind of the Kazakh. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 217, 643–651. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.02.087>.
- 22 Khungeeva, L. M. (2018). Belyi i chernyi shamanizm v genezise traditsionnykh verovaniy buriyat [White and black shamanism in the genesis of traditional Buryat beliefs]. *Filosofia i kultura — Philosophy and culture*, 4, 39–52 [in Russian].
- 23 Mikhailov, T. M. (1980). *Iz istorii buriatskogo shamanizma (s drevneishikh vremen po XVIII v.)* [From the history of Buryat shamanism (from ancient times to the 18th century)]. Novosibirsk: Nauka [in Russian].
- 24 Polyakova, O. A. (2021). Shamanizm v sovremennom globalizuiushchemsya mire [Shamanism in the modern globalizing world]. *KANT*, 3 (40), 164–169 [in Russian].

25 Kharitonova, V. I. (2018). Tuvinskii (neo)shamanizm kak kultovaia i tselitelskaia praktika v sovremennom mire [Tuvan (neo)shamanism as a cult and healing practice in the modern world]. *Novye issledovaniia Tuvy — New Research on Tuva*, (4), 47–76 [in Russian].

Information about the authors

Sailaukhan, Abylai Berkinuly — PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: abilay.sailaukhan@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9048-7485>

Mambetov, Zholdasbek Ormakhanovich — Candidate of Philological Sciences, SDU University, Kaskelen, Kazakhstan. E-mail: zholdas_19@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6389-5356>

Kenzhekozhayeva, Akbota (corresponding author) — PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: ak_bota555@mail.ru; ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1380-2753>

Buketov University